

Amanda Machin

**EEN ANDERE
KIJK OP
POLITIEKE
TEGEN-
STELLINGEN
OVER
KLIMAAT-
VERANDERING**

*Een andere kijk op politieke tegenstellingen over
klimaatverandering*

De serie 'Working Papers' omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs. Een overzicht van alle webpublicaties is te vinden op www.wrr.nl.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Buitenhof 34
Postbus 20004
2500 EA Den Haag
Telefoon 070-356 46 00
E-mail info@wrr.nl
Website www.wrr.nl

*Een andere kijk op politieke
tegenstellingen over
klimaatverandering*

Amanda Machin

Rapporten aan de Regering nrs. 68 t/m 94 zijn verkrijgbaar in de boekhandel of via Amsterdam University Press (www.aup.nl).
Alle *Rapporten aan de Regering* en publicaties in de reeksen *Verkenningen* en *Working papers* zijn beschikbaar via www.wrr.nl.

Vormgeving binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Omslagafbeelding: Textcetera, Den Haag

Amanda Machin, Zeppelin Universität, Friedrichshafen (D)

Working Paper nummer 10

ISBN 978-94-90186-14-2

WRR, Den Haag 2015

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUD

1	Inleiding	7
2	De ‘magische technologie’-benadering	9
3	De ‘economische markt’-benadering	13
4	De ‘ethische individu’-benadering	17
5	De ‘groene burger’-benadering	19
6	De ‘deliberatief-democratische’ benadering	23
7	De ‘eco-autoritaire’ en de ‘sceptische’ benadering	25
8	De ‘radicaal-democratische’ benadering	27
9	Conclusie	31
	Dankwoord	33
	Literatuur	35

1 INLEIDING

Het klimaat verandert. Er is al veel geschreven over de invloed van de toenemende concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer op het *fysische* klimaat: veranderingen in weerpatronen, gemiddelde temperaturen, zeespiegels, landmassa's en ijskappen.¹ Minder aandacht is er echter voor het veranderende *sociaal-politieke* klimaat waarbinnen dit vraagstuk wordt gedefinieerd, geanalyseerd en bediscussieerd. Klimaatverandering is een probleem dat niet langer beperkt is tot besloten discussies tussen milieuwetenschappers en wetenschappelijke milieueactivisten. De sociaal-politieke sfeer rond deze kwestie is intenser, diverser en verhitser geworden en heeft zich uitgebreid naar het aandachtsgebied van economen en filosofen, ondernemers en ingenieurs, politici en burgers. Tegenwoordig zijn er klimaatactiekampen², klimaatmarsen³, klimaatlintjes⁴, klimaatvluchtelingen⁵, klimaatoppen⁶, klimaatengineering (Keith 2013), klimaatontkenners en klimaatactivisten.

En toch, ondanks alle rumoer rond klimaatverandering, lijkt de besluitvorming over deze kwestie merkwaardig genoeg enigszins te haperen. Rond klimaatverandering heerst dan ook een klimaat van politieke commotie en tegelijk stagnerend beleid, van hevige verontwaardiging en tegelijk berustende stilte.

Hoe is deze situatie ontstaan? Waarom lukt het regeringen wereldwijd niet om dit probleem aan te pakken, terwijl iedereen daarop lijkt te zitten wachten? Het punt is niet dat elites gewoonweg te rijk zijn om iets te willen veranderen, of dat de armen te arm zijn om dat te kunnen. Het punt is niet dat de wetenschap gewoonweg te ingewikkeld is, of dat kapitalisten te hebberig zijn, dat de kiezers te dom, de gevolgen te ver weg of de internationale verdragen te slap zijn. Mijn stelling is dat het probleem bij de aanpak van klimaatverandering zeker voor een deel is gelegen in de *politieke vooronderstellingen*.

Klimaatverandering kent een enorme verscheidenheid aan afzonderlijke oorzaken, effecten en gevolgen en is en blijft daarom onvermijdelijk een zeer omstreden kwestie (Szerszynski en Urry 2010). Maar, zoals ik zal laten zien, het is niet vanwege deze pluraliteit en controverse *als zodanig* dat het zo lastig is om beleid te maken. De besluitvorming wordt juist van meet af aan gehinderd door de *ontkenning* van deze pluraliteit en controverse. De veelheid aan gezichtspunten maakt het onmogelijk om klimaatverandering als een afgebakend vraagstuk, als een eenvoudig oplosbaar probleem, als een 'non-wicked issue' te presenteren, met een rationele oplossing waar iedereen mee uit de voeten kan. Een aanpak die uitgaat van algemeen draagvlak, consensus en rationaliteit is daarom een doodlopend spoor. Toch is dit precies waar bij de vorming van milieubeleid meestal het accent op ligt.

In dit hoofdstuk geef ik een kort overzicht van een aantal verschillende benaderingen van klimaatverandering: de ‘magische technologie’-benadering; de ‘economische markt’-benadering; de ‘ethische individu’-benadering; de ‘groene burger’-benadering; de ‘deliberatief-democratische’ benadering; de ‘eco-autoritair’ benadering en de ‘sceptische’ benadering. Daarmee wil ik niet beweren dat alle belangrijke onderzoeken en ideeën over klimaatverandering in deze categorieën zijn te vatten, maar wil ik een beeld schetsen van de verschillende – en soms onverenigbare – thema’s en ideeën. Al deze verschillende benaderingen gaan echter uit van één gemeenschappelijke aanname, namelijk dat dit uiterst complexe milieuvraagstuk alleen kan worden aangepakt als tegenstellingen worden *overwonnen*.

Dit brengt mij tot een ‘radicaal-democratische benadering’, die deze algemene vooronderstelling op zijn kop zet. De radicale democratie tracht pluraliteit en controverse niet te *overstijgen* of te *onderdrukken*, maar wil deze juist omarmen en de kwestie (opnieuw) politiseren. De veelheid en diversiteit aan gezichtspunten die in een plurale samenleving bestaan, vormen naar mijn mening juist een stimulans voor de totstandkoming van milieubeleid. Creatieve beslissingen zijn alleen mogelijk als nieuwe opvattingen worden gezien en gehoord en als er daadwerkelijk sprake is van een keuze tussen alternatieven. Het omarmen van tegenstellingen vormt geen *belemmering* voor krachtige collectieve maatregelen, maar juist eerder een *voorwaarde*. Om überhaupt iets tegen de klimaatverandering te kunnen doen, *moeten* we het oneens zijn. Deze tegenstellingen moeten echter worden ingebed in democratische structuren, om te voorkomen dat ze tot uitbarsting komen in de vorm van geweld en vijandigheid.

2 DE ‘MAGISCHE TECHNOLOGIE’-BENADERING

De meest gangbare benadering van klimaatverandering lijkt te zijn om oplossingen te zoeken in de technologie. Men verwacht dat wetenschappers en ingenieurs tijdig met een uitvinding of creatieve innovatie zullen komen, waarmee het gevaar van de toenemende broeikasgassen slim kan worden afgewend zonder dat er een dramatische verandering in levensstijl nodig is. Duurzame energie uit wind, zonne-warmte, zonlicht, aardwarmte, getijden en waterkracht, kernsplijting en kernfusie, biobrandstoffen, koolstofopslag en zonnestralingsmanagement worden allemaal aangedragen als technologische mogelijkheden om de wereld te behoeden voor milieurampen in de toekomst.

Dit beroep op de technologie blijkt misschien het duidelijkst uit de opkomst van ‘klimaatengineering’ of ‘geo-engineering’ als serieuze optie in de klimaatbeleidsdiscussie (Hamilton 2014; Hulme 2014). Geo-engineering kan worden omschreven als ‘het opzettelijk grootschalig ingrijpen in het klimaatsysteem van de aarde’ (Shepherd 2009). David Keith, hoogleraar toegepaste natuurkunde en overheidsbeleid en een groot voorstander van dergelijk doelbewust ingrijpen in het klimaat, bepleit een vorm van ‘zonne-geo-engineering’ waarbij een kunstmatige wolk van reflecterende zwavelzuurdeeltjes fungeert als een soort ‘parasol’ boven de aarde. Volgens hem is de onderliggende wetenschap correct, zijn de technologische ontwikkelingen reëel en is dergelijke zonne-geo-engineering een goedkope methode om de wereld milieuvriendelijker te maken (Keith 2013). Keith geeft wel toe dat het gebruik van dergelijke technologie een moeilijke keuze is, want het middel is “buitengewoon krachtig maar ook gevaarlijk”. Desondanks staat hij er – onder voorwaarden – achter:

“Als onderzoek uitwijst dat deze technologie voordelen oplevert die de kosten ruimschoots overstijgen, moeten we toch wel vrij snel beginnen, zij het voorzichtig en met kleine stapjes” (Grolle 2013).

Dergelijke technische oplossingen zijn deels in ieder geval aantrekkelijk omdat ze geen offers of drastische veranderingen in levensstijl vereisen. Immers, als we maar de juiste technologie weten te ontwikkelen en te implementeren, dan kunnen we gewoon dooreten zonder dat de koek op raakt. Dit is precies de aanname die ook te horen is in toespraken van politici. In 2007 zei George W. Bush bijvoorbeeld:

“Door het ontwikkelen van nieuwe emissiearme technologieën kunnen we aan de groeiende energievraag voldoen en tegelijk de luchtverontreiniging en uitstoot van broeikasgassen terugdringen. Dat biedt onze landen de gelegenheid om (...) consensus te bereiken over de verdere aanpak” (Bush 2007).

Op de VN-klimaattop in 2014 deed president Barack Obama soortgelijke uitspraken:

“Wij kunnen onze kinderen en kleinkinderen niet veroordelen tot een toekomst waarin de schade onherstelbaar is. Niet als we de middelen hebben – de technologische innovatie en de wetenschappelijke verbeeldingskracht – om nu al met het herstel te beginnen... Binnen tien jaar zullen onze auto's twee keer zo ver rijden op een liter benzine, en nu al bieden alle grote autofabrikanten elektrische auto's aan...” (Obama 2014).

Het toekomstbeeld dat hiermee wordt opgeroepen, is er een van een vertrouwde wereld, waar de auto's misschien minder vervuילend zijn, het voedsel biologischer is en de energiecentrales 'groener' zijn, maar waarin de levensstijl van de welvarende consument vrijwel onveranderd blijft. Het is ook een glanzend droombeeld, waarin het aanpakken van de klimaatverandering neerkomt op het ontwikkelen en invoeren van nieuwe technologieën. Er wordt met geen woord gerept over een fundamentele (of zelfs maar oppervlakkige) herbezinning op de westerse levensstijl. Voor wetenschappers en ingenieurs betekent dit een zware, dubbele belasting: men verwacht niet alleen van hen dat ze nauwkeurige voorspellingen doen over een onzeker klimaat, maar ook dat ze het instrumentarium leveren om daarmee om te gaan.

Wetenschappers waarschuwen zelf echter dat er geen enkele technologie is die kan zorgen voor een wondermiddel (Shepherd 2009). Aan de ontwikkeling en inzet van 'groene' technologieën zitten bovendien politieke en ethische aspecten. Dat blijkt misschien wel het duidelijkst bij klimaatengineering. Er bestaan bijvoorbeeld technologische mogelijkheden om de concentratie broeikasgassen in de atmosfeer te *vermindere*n, waardoor de vraag rijst wat dan de 'juiste' concentratie is en wie dat mag bepalen (Barrett 2008). En als de effecten van klimaatengineering in verschillende delen van de wereld verschillend uitpakken, zou het dan niet verleidelijk zijn voor degenen die het voor het zeggen hebben om de techniek toe te passen op een manier die gunstig is voor henzelf maar niet noodzakelijkerwijs ook voor anderen (Hamilton 2014)?

De Royal Society merkt in haar veel geciteerde rapport over geo-engineering op dat, ondanks alle *wetenschappelijke* moeilijkheden en onzekerheden, de grootste uitdagingen rond het inzetten van geo-engineering wellicht niet zozeer worden gevormd door wetenschappelijke en technische kwesties, maar eerder door maatschappelijke, ethische, juridische en politieke vraagstukken op bestuurlijk niveau (Shepherd 2009). Beslissingen nemen over klimaatengineering is echter geen kwestie van allerlei verschillende deskundigen aan het woord laten om tot overeenstemming te komen, want dat zal een 'veelheid van verschillende, vaak onverenigbare visies en ontologieën' opleveren (Szerszynski en Galarraga 2013). De neiging van voorstanders van klimaatengineering om te schermen met de

mogelijkheid van een 'wereldwijde oplossing', betekent dat ze voorbijgaan aan lokale verschillen, die verschillende gezichtspunten zullen opleveren (Hulme 2014).

'Veelheid en onverenigbaarheid' doen zich ook voelen ten aanzien van andere soorten technologie. Zo is kernenergie gepresenteerd als voorbeeld van de beste oplossing voor klimaatverandering, maar tevens als voorbeeld van de slechtste oplossing (Caldeira 2013; Greenpeace). Ontwikkelingen op het gebied van duurzame energie, zoals windmolenparken, hebben geleid tot hevig, aanhoudend en vaak volledig legitiem verzet (Aitken 2012).

Dergelijke tegenstand en tegenstellingen hoeven niet altijd als een probleem te worden gezien. Andere standpunten en verschillende soorten kennis kunnen essentiële inzichten opleveren voor de inzet van technologie en de problemen die daarbij horen. Zonder politieke onderhandeling tussen tegengestelde standpunten is er ook sowieso geen sprake van krachtige en legitieme collectieve besluitvorming die als basis zou kunnen dienen voor technologische innovatie. Technologie kan ongetwijfeld een sleutelrol spelen in de aanpak van klimaatverandering, en we mogen hopen dat een pakket innovatieve technologieën kan helpen om de concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer te stabiliseren of zelfs te verminderen zonder al te veel kwalijke bijwerkingen. Maar perfecte wereldwijde oplossingen komen niet netjes uit steriele laboratoria, onaangetast door de vervelende complicaties van politieke tegenstellingen. Politieke tegenstellingen zijn juist nodig om de technologie 'magisch' te laten zijn.

3 DE ‘ECONOMISCHE MARKT’-BENADERING

De magische technologie, die een voortzetting van de westerse leefstijl belooft, biedt als bijkomend voordeel extra kansen voor werkgelegenheid en investeringen. Groene innovatie wordt dan vaak gepresenteerd als onvermijdelijk voor een floreerende economie; ondernemers wedijveren met elkaar om milieuvriendelijke technologie te produceren die nodig is vanwege de toenemende kosten van milieuschade. Dit resulteert in een soort ‘prometheïsche’ voorstelling van zaken, waarin de menselijke vindingrijkheid niet door milieuoverwegingen wordt ingeperkt (Dryzek 2005). De ‘magische technologie’-opvatting overlapt in die zin met de ‘economische markt’-benadering, die ervan uitgaat dat maatregelen tegen klimaatverandering ‘rationeel’ tot stand komen door de marktlogica van vraag en aanbod. Er kan enige vorm van overheidsbemoediging nodig zijn om het functioneren van de markt te beschermen en te zorgen voor de juiste beleidscontext, maar het klimaat wordt uiteindelijk gered omdat dat goed is voor het bedrijfsleven.

Verderop in zijn eerder genoemde toespraak op de VN-klimaatop van 2014 koppelt president Obama technologische innovatie aan economisch groei:

“... deze ontwikkelingen hebben bijgedragen tot meer banen, een groeiende economie en een vermindering van de CO₂-uitstoot naar het laagste niveau in bijna twintig jaar – wat bewijst dat een gezond milieu en sterke economische groei niet onverenigbaar hoeven te zijn” (Obama 2014).

De Britse premier David Cameron belooft hetzelfde:

“Er hoeft geen spanningsveld te zijn tussen economische groei en vermindering van de uitstoot (...). We moeten het bedrijfsleven de noodzakelijke zekerheid geven om in CO₂-reductie te investeren (...). Dat betekent ruimte voor een vrije groene markt en een drastische verlaging van de tarieven voor zaken als zonnepanelen” (Cameron 2014).

En in een EU-document over klimaatbescherming wordt dit nog eens herhaald:

“Door op tijd te zijn met de ontwikkeling van een koolstofarme economie, kunnen we de werkgelegenheid en groei een duwtje in de rug geven met investeringen in schone technologie, zoals duurzame energie en energiebesparing” (EU 2013).

Net als de ‘magische technologie’-benadering houdt ook de ‘economische markt’-benadering ons een ‘win-win’-situatie voor waarbij andersdenkenden geen poot hebben om op te staan. Dat er geen spanningsveld is tussen economie en milieu, werd in 2006 ondersteund door de publicatie van de *Stern Review*, geschreven door een commissie onder leiding van Sir Nicholas Stern in opdracht van de Britse regering. Hierin wordt een kosten-batenanalyse gemaakt die laat zien dat de econo-

mische baten van klimaatbeleid opwegen tegen de kosten: de kosten van niets doen worden berekend op 5 procent van het wereldwijde BBP per jaar, en de kosten van ingrijpen op 1 procent van het wereldwijde BBP per jaar:

“The evidence gathered by the Review leads to a simple conclusion: the benefits of strong early action considerably outweigh the costs. Ignoring climate change will eventually damage economic growth” (Stern 2007).

Hoewel er bij klimaatverandering dus sprake is van ‘marktfalen’ (Stern 2007), ligt er kennelijk ook een marktkans.

Dit lijkt een sterk argument voor klimaatactie. Toch zijn er de nodige kanttekeningen geplaatst bij de ‘simpele conclusie’. Zo rekent de Stern Review met een discontovoet van nul, waarmee in de modelberekeningen toekomstige generaties gelijk worden gewaardeerd met de huidige generaties; in het wetenschappelijk debat is dit uitgangspunt echter flink bediscussieerd (Nordhaus 2007). Een economische analyse kan niet resulteren in een eenduidig en onomstreden ‘rationeel’ beleid; achter de kosten-batenanalyses zitten ethische en politieke aannames, die te betwisten zijn (Jamieson 2008). Klimaatverandering kan niet worden gereduceerd tot een *economisch* vraagstuk, dat alleen om *economische* redenen moet worden opgelost.

Hoewel dit vaak wordt erkend, is er desondanks een wijdverbreide, meer algemene tendens om bij de aanpak van klimaatverandering wél uit te gaan van economisch beleid. Als de overheid maar voor de juiste economische maatregelen en signalen zorgt en een ‘prijskaartje’ hangt aan CO₂, dan zal de markt zijn werk wel doen, zo is het idee (Stern 2009). Bij een CO₂-prijs gaat het ofwel om CO₂-belasting ofwel om CO₂-handel; het huidige klimaatbeleidsdebat draait voor een belangrijk deel om het afwegen van de voor- en nadelen van beide vormen (Stavins 2008). CO₂-belastingen leveren inkomsten op die aan milieumaatregelen kunnen worden besteed, maar zulke belastingen kunnen impopulair zijn bij kiezers.⁷ De CO₂-handel brengt kosten met zich mee voor vervuilers ‘hogerop’ in de keten, maar kampt met prijsschommelingen en richt zich slechts op bepaalde industrieën en sectoren.⁸ Hoewel het onderzoek naar CO₂-belastingen en -handel ongetwijfeld van groot belang is, wordt dit volledig overheerst door de vraag wat de beste regeling is en hoe deze efficiënter gemaakt kan worden, en wordt het als vanzelfsprekend beschouwd dat zulke regelingen een positieve rol kunnen spelen (Stephan en Paterson 2012). Deze beperkte focus wringt met het bredere thema van structurele verandering; door dit soort economische oplossingen wordt de gebruikelijke gang van zaken namelijk niet veranderd, maar versterkt (York 2010).

Deze benadering bevestigt het beeld van individuen als consumenten en producenten die alleen worden geprikkeld door de ‘juiste prijzen’ (Stern 2009). Gedragsverandering vergt dan slechts een prijs voor CO₂. Hierbij wordt vergeten

dat mensen niet alleen economisch ingestelde consumenten zijn, maar ook individuen met hun eigen ideeën, belangen, waarden en identiteit, die niet altijd het voorspelde 'rationele gedrag' vertonen. Zoals de Amerikaanse milieufilosoof Dale Jamieson opmerkt, handelen mensen vaak anders dan je op puur economische gronden zou verwachten (Jamieson 1992). Gedrag dat het economisch eigenbelang niet dient, kan niet worden afgedaan als een gevolg van gebrek aan informatie, zekerheid of transparantie; mensen handelen altijd en overal om niet-rationele redenen op niet-rationele manieren:

“Mensen zijn wezens van sociale routines en gewoonten, van modes en rages. Deze gewoonte- en modedpatronen hangen samen met het feit dat mensen vastzitten in allerlei – oude en nieuwe – sociale instituties en dat ze deze reproduceren” (Szerszynski en Urry 2010).

Dat wil niet zeggen dat gewoonten en modes niet kunnen veranderen of worden veranderd, maar wel dat dit vaak om niet-rationele redenen gebeurt. Dit impliceert dat er altijd tegenstellingen zullen blijven bestaan tussen meningen, waarden en gedrag.

Men kan er niet van uitgaan dat de maatschappij simpelweg vorm krijgt via economisch beleid, en dat economisch beleid voldoende is om de maatschappij 'groener' te maken. Economisch beleid kan wel een voorwaarde zijn voor een verschuiving naar een minder destructieve omgang met het milieu, maar kan alleen effect hebben in combinatie met ander beleid (Green Fiscal Commission 2009). Er moeten *expliciete* politieke besluiten aan ten grondslag liggen. In plaats van blind te vertrouwen op de onzichtbare hand van de markt, zoals steeds meer lijkt te worden bepleit, is er behoefte aan duidelijke goedkeuring vanuit de politiek.

4 DE ‘ETHISCHE INDIVIDU’-BENADERING

In tegenstelling tot de vorige twee benaderingen is er ook een belangrijke benadering die aandringt op een meer fundamentele *ethische* transformatie van de maatschappij. Klimaatverandering is in deze benadering geen technisch managementprobleem, maar een serieuze ethische kwestie, misschien zelfs een ‘perfect moral storm’ (Gardiner 2011). Een dergelijk probleem vereist een diepgaande reflectie op de waarden die ten grondslag liggen aan onze huidige manier van leven (Dower 2007; Gardiner 2004; Jamieson 1992; Singer 2002). In de huidige, sterk verweven, dichtbevolkte en zeer fragiele wereld lijken traditionele opvattingen van verantwoordelijkheid niet meer te werken. Ethicus Peter Singer stelt:

“Het tweeledige probleem van ozongat en klimaatverandering heeft bizarre nieuwe manieren opgeleverd om mensen te doden. Door auto te rijden zou je kooldioxide kunnen uitstoten die, als onderdeel van een causale keten, uiteindelijk leidt tot dodelijke overstromingen in Bangladesh... Hoe kunnen we onze ethiek aanpassen aan deze nieuwe situatie?” (Singer 2002).

Voor aanhangers van deze benadering gaat het bij klimaatbeleid niet alleen om het redden van het milieu, maar ook om het beschermen van de menselijke integriteit en om een herbezinning op onze verantwoordelijkheid ten opzichte van de natuur, toekomstige generaties en mensen aan de andere kant van de planeet.

Hoe komt een dergelijke fundamentele ethische verandering tot stand? Interessant is het gebruik van het begrip ‘ecologische voetafdruk’ – een maatstaf voor de impact van een individu op het milieu. Politicoloog Andrew Dobson heeft een belangrijke analyse gemaakt van dit concept. Iedereen heeft een ecologische voetafdruk, maar de een heeft een grotere voetafdruk dan de ander. De ecologische voetafdruk geeft inzicht in de achterliggende *materiële* en *asymmetrische* relaties die onze verantwoordelijkheid voor het milieu onderstrepen en verzwaren (Dobson 2006).

Maar hoe vertaalt individueel ethisch bewustzijn zich in maatschappelijke verandering en collectief handelen? Hierbij doen zich twee problemen voor. Ten eerste, als mensen eenmaal bewust zijn gemaakt van hun ecologische voetafdruk en van hun verantwoordelijkheid om die te verkleinen, is het probleem hoe dit geaccepteerd en in praktijk gebracht kan worden.

Ten tweede, zelfs als mensen bereid zijn iets te doen om hun ecologische voetafdruk te verminderen, is het probleem hoe ervoor gezorgd kan worden dat iedereen dat op een afgestemde manier doet. Er zijn namelijk meerdere manieren om duurzaam te leven, en het lijkt denkbaar dat de vele verschillende individuele handelingen elkaar tenietdoen, of belemmeren, of althans niet zo goed werken als wanneer ze vanuit een overkoepelende structuur zouden worden gecoördineerd.

Zo zijn er mensen die geloven in kernenergie als een *milieuvriendelijke* energiebron, terwijl anderen er juist tegen zijn vanwege de *bedreiging* voor het milieu (Caldeira 2013; Greenpeace). Hoewel deze 'ethische individu'-benadering afstand neemt van de 'economische markt'-benadering, gaat eerstgenoemde er toch ook van uit dat er een 'onzichtbare hand' of rationeel vermogen aan het werk is, waardoor het gedrag en de levensstijl van individuele burgers wordt gecoördineerd tot een harmonieuze groene beweging tegen klimaatverandering. Daarbij wordt echter voorbijgegaan aan de cruciale rol van de politiek in het ondersteunen en bewerkstelligen van dergelijk individueel handelen.

Michael Maniates, hoogleraar milieustudies, schrijft dat "het huidige milieubeleid is gekanteld naar een weinig belovende politiek van schuldgevoel, gericht op het individuele gedrag van de burger, ten koste van een aansprekende politiek van structurele verandering die de meest geëngageerde mensen mobiliseert" (Maniates 2012). Maniates ziet deze individualisering van de verantwoordelijkheid als een steeds gangbaarder reactie op klimaatverandering. Maar dit is nauwelijks een antwoord op de roep om een herstructurering van de maatschappij: "Als de verantwoordelijkheid voor het milieu bij het individu wordt gelegd, is er weinig ruimte om na te denken over instituties, over de aard en uitoefening van politieke macht, of over manieren om de spreiding van macht en invloed in de maatschappij collectief te veranderen" (Maniates 2001). De verantwoordelijkheid wordt gelegd bij het 'goede individu' om iets aan de klimaatverandering te doen via 'kleine, individuele milieumaatregelen', zoals oud papier recyclen, plastic zakken hergebruiken of lampen uitdoen (Maniates 2012). Zulke maatregelen helpen natuurlijk wel, maar kunnen 'de klimaatverandering niet echt oplossen' (Cuomo 2011).

Van individuen – *als individuen* – kan men niet verwachten dat ze krachtig en eensgezind in actie komen tegen klimaatverandering. Geïndividualiseerde ethische verantwoordelijkheid kan niet zorgen voor de noodzakelijke institutionele hervorming, wetenschappelijke innovatie en verandering van levensstijl om het CO₂-verbruik terug te dringen. Zonder politieke groeperingen en instellingen die de behoefte aan bredere en meer structurele maatregelen kunnen kanaliseren, zijn geïndividualiseerde opvattingen van ethische verantwoordelijkheid slechts in beperkte mate in staat daadwerkelijk verandering tot stand te brengen. Waar het om gaat is dat de 'ethische individu'-benadering aandacht vraagt voor klimaatverandering als een ethische kwestie en dwingt tot het onderzoeken van niet eerder onderzochte waarden en gedrag. Dergelijk onderzoek zou kunnen helpen om een collectieve roep om verandering te onderbouwen. Het belang van collectief handelen om de uiteenlopende en soms tegenstrijdige antwoorden van een groep individuen te coördineren, mag echter niet worden onderschat.

5 DE ‘GROENE BURGER’-BENADERING

De drie hierboven geschetste benaderingen leggen de verantwoordelijkheid voor de aanpak van het klimaatprobleem bij het *individu*. Echte maatschappelijke verandering is echter alleen mogelijk als de lokale, nationale of zelfs internationale gemeenschap de handen ineenslaat. Veelbelovend lijkt dan ook een benadering die het accent verlegt van atomistische individuen naar ‘groene burgers’. Daarbij worden mensen niet gezien als consumenten die zich laten leiden door economisch eigenbelang, of als goede individuen met een persoonlijke moraal, maar als burgers die zich bekommeren om het algemeen belang. Ten aanzien van het milieu hebben zij verplichtingen die niet voortvloeien uit een abstracte mondiale ethiek, maar uit een meer concrete verbondenheid met hun gemeenschap en de omgeving waarin die gemeenschap is ingebed (Barry 2008).

‘Groene burger’-benaderingen hanteren vaak een interpretatie van ‘burgerschap’ die afwijkt van de gangbare opvatting waarbij burgerschap vooral als een pakket *rechten* wordt gezien (Marshall 1976). Dit dominante model wordt ook wel ‘privaat’ of ‘passief’ burgerschap genoemd, waarbij nogal eens het verwijt klinkt dat een belangrijke component, namelijk de *verantwoordelijkheden* van burgerschap, wordt verwaarloosd (Kymlicka en Norman 1994). Zulk ‘passief’ burgerschap stelt het private boven het publieke belang. Met een dergelijke bloedeloze notie van burgerschap en gemeenschap “kan men zich moeilijk voorstellen hoe een dergelijke samenleving ooit de collectieve wil zou kunnen ontwikkelen om een uitdaging als klimaatverandering aan te gaan” (White 2010).

Anders dan bij ‘privaat’ of ‘passief’ burgerschap wordt bij ‘groene burger’-benaderingen de nadruk gelegd op de *verantwoordelijkheden* die bij burgerschap horen. Daarbij wordt vaak verwezen naar het oude Athene, waar de burgers actief betrokken waren bij de dagelijkse politieke besluitvorming (Held 1996). Vanuit dit idee van burgerschap zijn mensen pas echt vrij als ze deelnemen aan de politiek; de verplichting om dat te doen vormt dus geen aantasting van hun vrijheid maar juist de enige weg ernaartoe (Skinner 1992). Gehoopt wordt dat een hernieuwde blik op eerdere opvattingen van burgerschap ertoe zal leiden dat mensen zich bewuster worden van milieuverantwoordelijkheden en -waarden, maar ook dat kwesties als klimaatverandering de gangbare opvattingen van burgerschap nieuw leven kunnen inblazen (Hartley 2001; Machin 2012; Smith en Pangsapa 2008). Politicoloog Stuart White, voorstander van deze herbezinning op burgerschap, zegt:

“Burgerschap [...] betekent niet alleen dat je een wettelijke status bezit. Het betekent dat je een bepaalde morele persoonlijkheid hebt. Dat je het algemeen maatschappelijk belang begrijpt en bereid bent om je daarvoor in te zetten” (White 2010).

Voor veel mensen betekent politieke betrokkenheid tegenwoordig alleen dat je af en toe naar de stembus gaat om te voorkomen dat de overheid inbreuk maakt op de rechten en vrijheden van burgers (Kymlicka en Norman 1994). Dat komt wellicht niet doordat het openbare leven zoveel armer is dan dat van de oude Grieken, maar doordat het privédoelgebied zoveel rijker is geworden. Die verrijking hangt echter samen met het normaal worden van een materialistische, consumptiegerichte levensstijl, die voor velen echter juist de oorzaak van milieuproblemen vormt. Zowel vanuit de ‘groene burger’-benadering als vanuit de milieubeweging is er dan ook verzet tegen de verdringing van de publieke burger door de particuliere consumptie. Zoals de theoreticus John Barry opmerkt, vallen de idealen van het ‘groene burgerschap’ inderdaad samen met die van de milieubeweging:

“Voor het ‘groene burgerschap’ vormt duurzaamheid een wezenlijke uitdaging: hoe kan men een bepaalde historische gemeenschap, met haar gekoesterde en moeizaam verworven waarden, vooral vrijheid, laten voortbestaan in een wereld die wordt geregeerd door krachten waarover de mens geen volledige controle heeft. Het republikeinse beeld van de mens is in belangrijke opzichten hetzelfde als het ‘groene’ beeld: beide erkennen onze complexe afhankelijkheid van natuurkrachten waarop wij geen invloed hebben, ons beperkte inzicht in die afhankelijkheden en krachten, en de (relatief) vaststaande ecologische grenzen waarbinnen de menselijke samenleving kan floreren” (Barry 2008).

Barry onderstreept dat actieve, ‘groene’ burgers een voorwaarde vormen voor een groenere samenleving. Verder legt hij uit dat dergelijke groene burgers ‘niet worden geboren maar gemaakt’ en stelt hij een ‘duurzaamheidsdienstplicht’ voor. Hij benadrukt de deelname van burgers aan het publieke debat en legt uit hoe burgers samen tot een invulling van een ‘groen algemeen belang’ kunnen komen.

Dergelijke opvattingen van burgerschap staan er echter om bekend dat ze de status van burger beperken tot bepaalde soorten mensen. White vraagt: “Wie geldt als burger? Het klassieke republicanisme werkt gewoonlijk met sterk uitsluitende noties van burgerschap. Burgers zijn blanke, mannelijke welgestelden in een bepaalde stadstaat” (White 2010). Hij beantwoordt deze vraag echter door te stellen dat burgerschap inmiddels universeel is geworden. Volgens White is deze universaliteit in tegenspraak met de beperking van burgerschap tot leden van een bepaalde natiestaat. Anderen maken zich echter meer bezorgd dat, hoewel de burgerstatus formeel is uitgebreid naar alle mensen binnen de grenzen van een natiestaat, er nog altijd aanzienlijke belemmeringen zijn voor toegang tot het publieke domein (Pateman 1980).

Vooraf feministen zijn zich bewust van dit probleem en hebben daarom essentiële kritiek op het concept van groen burgerschap. Zo wijst Sherilyn MacGregor erop dat dit soort opvattingen ervan uitgaat dat mensen vrije tijd opgeven om deel te nemen aan het openbare leven. Maar niet iedereen heeft vrije tijd om op te geven, dus “het beeld van groene burgers die onafhankelijk zijn én politiek actief, is uiterst problematisch” (MacGregor 2006). Of er überhaupt sprake is van vrije tijd,

is afhankelijk van de vraag of anderen ondersteuning bieden. De arbeidsverdeling tussen het 'publieke domein' en het 'privédomein' is niet meer zo duidelijk seksegebonden als vroeger, maar toch geldt nog altijd dat niet iedereen de nodige vrije tijd heeft, noch de behoefte, noch het vertrouwen, om deel te nemen aan politieke discussies over het algemeen belang. De feministische kritiek is daarom in meer algemene zin toepasbaar: sommigen zijn gelijk(er) dan anderen als het gaat om de toegang tot het publieke domein en de bewegingsruimte daarbinnen (Young 1989). Degenen die buiten de boot vallen, hebben weinig gelegenheid om het 'algemeen belang' ter discussie te stellen, omdat daarover buiten hen om wordt besloten.

Belangrijk is dat de 'groene burger'-benadering de nadruk meer legt op de betrokkenheid van de politieke gemeenschap dan op het autonome individu. Deze benadering respecteert en stimuleert de inbreng van de burgers en constateert dat iedere gemeenschap is ingebed in haar eigen omgeving. Problematisch is echter dat deze benadering de neiging heeft om *één* 'groen algemeen belang', *één* model van 'goede groene burgers' op te leggen aan een plurale samenleving waarin allerlei verschillende opvattingen bestaan over wat precies onder 'goed' en 'groen' wordt verstaan. Hoe kan ervoor worden gezorgd dat verschillen worden gerespecteerd en in aanmerking worden genomen?

6 DE ‘DELIBERATIEF-DEMOCRATISCHE’ BENADERING

Een belangrijke benadering die erkent dat de hedendaagse samenleving pluralistisch is en tracht te komen tot een breder gedragen overeenstemming over het algemeen belang ten aanzien van klimaatverandering, is de ‘deliberatief-democratische’. Men plaatst dit democratische model vaak tegenover het uitgangspunt dat een democratisch systeem kan omgaan met verschillende voorkeuren door die te aggregeren, namelijk door te stemmen of door compromissen te sluiten. Individuen worden gezien als bezitters van belangen die vóór een eventuele politieke discussie al vaststaan. Deliberatieve democratie benadrukt echter het belang van *overleg* in de politieke meningsvorming en stelt dat omvattend, eerlijk en beredeneerd overleg juist de *essentie* van democratie vormt (Dryzek 2002). Deliberatieve democratie lijkt inmiddels de nieuwe orthodoxie te worden (Smith 2003). Het overleg dat men hier voor ogen heeft, staat ver af van het geharrewar en de retoriek van zelfzuchtige politici. Het gaat juist om tweerichtingscommunicatie die is gericht op wederzijds begrip en verlichting:

“Volgens deliberatieve democraten moet democratie [...] een leerproces worden. Via dit proces kunnen mensen grip krijgen op de vele zaken die zij moeten begrijpen om er verdedigbare standpunten op na te kunnen houden” (Held en Hervey 2009).

Het is duidelijk waarom deliberatieve democratie door veel ‘groenen’ is omarmd als manier om te komen tot een structurele aanpak van klimaatverandering. Deze benadering suggereert immers dat, via debat in het politieke domein, mensen met zeer uiteenlopende gezichtspunten met elkaar in gesprek kunnen worden gebracht om meer over deze kwestie te weten te komen en zich meer op de gemeenschap te richten. Overleg brengt de belangrijke inzichten van deskundigen en lokale kennis bijeen; overleg onderwerpt zelfzuchtige en niet-duurzame praktijken aan maatschappelijke controle (Smith 2003); overleg is ontvankelijk voor boodschappen die de leefomgeving afgeeft en die een milieuvriendelijke uitkomst waarschijnlijker maken (Dryzek 2002). Op die manier, zo hoopt men, kan de democratie ‘groener’ worden gemaakt en meer bijdragen tot klimaatvriendelijke besluitvorming.

Anders dan bij ‘groen burgerschap’ is er geen vaststaande opvatting van het algemeen belang. Deliberatieve democratie wil deelnemers informeren, verschillen overbruggen en komen tot het best mogelijke besluit waar iedereen mee kan instemmen. Terwijl klassieke deliberatieve theoretici volledige consensus als leidend ideaal zagen (Habermas 1996), wordt in meer recente publicaties toegegeven dat dit wellicht onrealistisch is (Smith 2003). Toch blijft ‘beredeneerde consensus’ het uitgangspunt en het uiteindelijke doel van overleg (Dryzek 2002).

Het probleem met dit ideaal is echter dat, hoewel de verschillen worden erkend, toch wordt geprobeerd om deze te overbruggen. Hierbij spelen twee aspecten een rol. Het eerste is gelijkheid. Deliberatief-democratische formuleringen veronderstellen dat alle deelnemers gelijke toegang hebben tot de discussie en daarbinnen dezelfde bewegingsruimte hebben. Maar vanwege de machtsverhoudingen die bij politieke onderhandelingen nu eenmaal een rol spelen, is een inclusief forum waar iedereen op gelijke voet kan meedoen moeilijk te verwezenlijken: “Zelfs in communicatiesituaties waar de directe invloed van economische of politieke ongelijkheid wordt afgeschermd, kan er toch sprake zijn van bevoorrechtiging van bepaalde stijlen en waarden” (Young 1996).

Maar zelfs als iedereen zijn stem even luid zou kunnen laten horen, is overeenstemming onwaarschijnlijk vanwege de complexiteit en controversiële aard van deze kwestie. Het tweede aspect betreft dan ook verschillen. Uiteindelijk onderschat de deliberatieve democratie de onoverbrugbaarheid en onverenigbaarheid van verschillende visies op klimaatverandering. Zoals ik elders betoog, kan klimaatverandering worden opgevat als een *parallax*, als iets wat alleen indirect vanuit bepaalde perspectieven maar nooit op één ‘juiste’ wijze te zien is (Machin 2013). In de woorden van klimaatwetenschapper Mike Hulme:

“Het idee van klimaatverandering heeft – afhankelijk van wie je bent en waar je staat – heel verschillende betekenissen en lijkt zeer verschillende handelwijzen te impliceren. Deze perspectiefverschillen zijn veel dieper geworteld dan (puur) in uiteenlopende interpretaties van het wetenschappelijke verhaal over klimaatverandering” (Hulme 2009).

7 DE ‘ECO-AUTORITAIRE’ EN DE ‘SCEPTISCHE’ BENADERING

Als de vele verschillende visies en waarden ten aanzien van klimaatverandering dan toch onverenigbaar zijn, lijken er twee opties te bestaan. Aan de ene kant: als klimaatverandering wordt gezien als een enorme ramp en bedreiging voor de toekomst van de mens, dan moet men afwijkende meningen misschien maar negeren en milieuvriendelijk beleid opleggen aan onwillige burgers – in hun eigen belang. Aan de andere kant: als klimaatverandering wordt gezien als iets waarover geen ultieme waarheid bestaat, dan moet men het hele probleem misschien maar negeren en zich op andere maatschappelijke doelen concentreren.

Volgens sommige bezorgde milieuactivisten is het ronduit te riskant om het probleem van klimaatverandering over te laten aan de bestaande democratische stelsels. Kennelijk is de bevolking domweg te egoïstisch om de kwestie prioriteit te geven, dus is de enige mogelijkheid om de democratie terzijde te schuiven en milieuvriendelijk beleid door te drukken. Het ‘eco-autoritarisme’ werd in de jaren 1970 bepleit vanwege de noodzakelijk geachte indamming van de exponentiële bevolkingsgroei (Hardin 1968). Naar aanleiding van de klimaatverandering heeft dit soort strategieën onlangs weer aan populariteit gewonnen (Gilley 2012). Wetenschapper James Lovelock stelt expliciet: “Om fatsoenlijk te overleven is een ongewone mate van menselijk inzicht en leiderschap vereist en kan het, net als in tijden van oorlog, nodig zijn om het democratisch bestuur op te schorten” (Lovelock 2010). Roger Cox, oprichter van de Planet Prosperity Foundation, stelt dat “de democratische orde onder vuur ligt en dat het tijd is dat de rechterlijke macht ingrijpt om het klimaatvraagstuk te depolitiseren” (Cox 2012). Democratie wordt tegenwoordig dus veelal gezien als een ‘ongemak’ dat “wordt aangemerkt als de boosdoener die klimaatbeleid tegenhoudt” (Stehr 2013).

Diametraal tegenover de ‘eco-autoritaire’ visie op dit dilemma staat de ‘sceptische’ benadering. Deze ziet de oplossing voor de ogenschijnlijke botsing tussen democratie en klimaatverandering niet in het onderdrukken van democratie en pluraliteit, maar juist in het ontkennen van het belang van klimaatverandering. Bjørn Lomborg, die zichzelf als ‘sceptical environmentalist’ betitelt, bestrijdt het idee dat de mensheid afstevent op een ramp, of wat hij ‘de klaagzang over het milieu’ noemt (Lomborg 2001). Hij ontkent niet dat er sprake is van door de mens veroorzaakte klimaatverandering, maar hij vindt dat die geen voorrang moet krijgen op andere, urgentere problemen. Ook vindt hij dat men zich net zo goed zorgen zou moeten maken over de effecten van een drastische terugdringing van de CO₂-uitstoot.

Lomborg wijst de stelling dat klimaatverandering een urgent probleem is dus van de hand, en adviseert om “geen enorme bedragen uit te geven aan een kleine afname van de wereldwijde temperatuurstijging wanneer dat geldverspilling is en we dat geld waarschijnlijk veel doeltreffender kunnen inzetten in ontwikkelingslanden”. Lomborg erkent wel dat er altijd beslissingen moeten worden genomen over prioriteiten. Volgens hem is klimaatverandering echter een problematische ‘troefkaart’ geworden, die ten koste gaat van andere vraagstukken en die een gefundeerde democratische besluitvorming in de weg staat.

Lomborgs ferme conclusie is dan ook dat klimaatverandering *niet* is ‘waar het om gaat’. Zoals hij het omschrijft: “De wereld als geheel zou meer baat hebben bij de aanpak van armoede in ontwikkelingslanden en bij onderzoek en ontwikkeling van duurzame energie dan bij klimaatbeleid.” Maar zoals uit dit citaat blijkt, presenteert Lomborg klimaatverandering als een homogeen, mondiaal probleem en gaat hij uit van wereldwijde cijfers. Hiermee versluiert hij de lokale verschillen in gevolgen en gezichtspunten en ontkent hij het belang van een democratisch debat *over* en *binnen* klimaatverandering.

Eco-autoritaristen en klimaatsceptici vormen elkaars tegenpolen ten aanzien van de vraag of klimaatverandering een probleem is of niet. Wat hen desondanks verbindt, is de aanname dat afwijkende meningen en tegenstellingen onverenigbaar zijn met maatregelen op het gebied van klimaatverandering. Terwijl eco-autoritaristen ervan uitgaan dat tijdige democratische consensus over klimaatverandering niet haalbaar is en dat de democratie daarom buiten spel moet worden gezet, hanteren klimaatsceptici hetzelfde uitgangspunt maar concluderen zij dat men moet ophouden zich zorgen te maken over klimaatverandering. Beide benaderingen gaan ervan uit dat tegenstellingen een belemmering vormen voor collectieve maatregelen tegen klimaatverandering. Dit uitgangspunt wil ik in de volgende paragraaf betwisten.

8 DE ‘RADICAAL-DEMOCRATISCHE’ BENADERING

Alle bovenstaande benaderingen leveren belangrijke inzichten op over de aanpak van klimaatverandering. Een aanname die ze echter allemaal gemeen hebben, is dat ze onverenigbaar zijn met andere benaderingen en dat tegenstellingen moeten worden overbrugd of onderdrukt om tot een aanpak van klimaatverandering te komen. Is er dan geen manier om gebruik te maken van *zowel* de inzichten van deze benaderingen *als* – vooral – de *tegenstellingen* daartussen en daarbinnen? Dit brengt de radicaal-democratische benadering in beeld. De radicale democratie, zoals ik die hier opvat, ziet tegenstellingen als een voorwaarde voor concreet klimaatbeleid. Daar zijn vijf (onderling samenhangende) redenen voor.

Ten eerste zijn tegenstellingen rond klimaatverandering *onvermijdelijk*. Het kan niet anders dan dat een dergelijk complex, ‘wicked’ vraagstuk door en binnen verschillende gemeenschappen en benaderingen op verschillende manieren wordt begrepen. Er is geen sprake van één correct gezichtspunt van waaruit men de kwestie integraal, neutraal en objectief kan bekijken. Klimaatverandering is een vraagstuk met een veelheid en diversiteit aan betekenissen (Hulme 2009). Gemeenschappen met verschillende levensstijlen en bestaansmiddelen, met verschillende prioriteiten en principes, in verschillende delen van de wereld, zullen de oorzaken en gevolgen van klimaatverandering elk op hun eigen manier opvatten, terwijl ook gemeenschappen heterogeen zijn en men ook daarbinnen van mening zal verschillen. Voor sommigen is klimaatverandering al een feit, voor anderen een doembeeld voor de toekomst, voor weer anderen misschien zelfs een kans. Specifieke gezichtspunten kunnen niet alleen uiteenlopen maar ook onoverbrugbaar en onverenigbaar zijn.

Ten tweede zijn tegenstellingen *generatief*. De politiek is het domein waar mensen met botsende of overlappende opvattingen het tegen elkaar opnemen en met elkaar onderhandelen en waar alternatieve maatschappelijke modellen en normen expliciet tegenover de status quo worden geplaatst. Zoals de radicaal-democratische theorica Chantal Mouffe het samenvat: ‘conflict en verdeeldheid zijn inherent aan de politiek’ (Mouffe 2009). Een einde maken aan tegenstellingen betekent dus een einde maken aan de politiek. Andere voorstellingen van zaken die nieuwe, waardevolle inzichten in de complexe kwestie van klimaatverandering kunnen opleveren, worden dan uitgesloten. Door ervan uit te gaan dat tegenstellingen te *overbruggen* zijn, zet men deze gezichtspunten al bij voorbaat buitenspel. Door echter te erkennen dat er tegenstellingen zijn, creëert men ruimte voor de productieve kansen van het politieke domein.

Ten derde zijn tegenstellingen *passioneel*. De botsing van meningen in de politiek moet niet worden afgedaan als een instrumentele strijd tussen rationele actoren die worden gedreven door eigenbelang, maar is een botsing van niet-rationele affecten en identificeringen die wellicht juist dankzij de onderlinge verschillen tot stand komen. Als we speelruimte geven aan verschillende perspectieven, kunnen dergelijke passies de politiek nieuw leven inblazen. Als we klimaatverandering opvatten als een probleem waarvoor maar één juiste oplossing is (waartoe reeds is of binnenkort zal worden besloten), zullen andere benaderingen er niet in slagen mensen te motiveren en gemotiveerd te houden.

Ten vierde zijn tegenstellingen *legitiem*. Wanneer het verboden is om verschillende meningen te uiten, is het gevaar dat het enige alternatief wordt gevormd door extremistische standpunten die zich afzetten tegen de bewering van elites dat er sprake is van consensus. Het gevolg is dat het debat polariseert en klimaatverandering heftig wordt ontkend – des te sterker naarmate de nadruk op consensus toeneemt. Men zou kunnen stellen dat klimaatscepsis niet optreedt *ondanks* de steeds luidere roep om consensus, maar juist wordt aangewakkerd *vanwege* de door wetenschappers, deskundigen, politici en andere elites beweerde consensus.

Ten vijfde vormen tegenstellingen *de basis voor besluitvorming*. Een besluit nemen betekent een keuze maken uit valide alternatieven. Goede beleidsvorming wordt niet verzwakt maar juist versterkt door het bestaan van reële keuzemogelijkheden. Zonder opties valt er niets te kiezen. Dat betekent dat het nooit zal lukken om met een politiek besluit iedereen tevreden te stellen. Dit hoeft collectieve maatregelen echter niet in de weg te staan; democratie werkt juist omdat burgers bereid zijn ook besluiten te aanvaarden waar ze het niet mee eens zijn.

Hier rijst een belangrijke vraag: impliceert dit dan niet dat overeenstemming een voorwaarde is voor tegenstellingen? Berust radicale democratie eigenlijk niet op het bestaan van iets wat zij juist afwijst? Radicale democratie berust inderdaad op een zekere vorm van overeenstemming, maar dat betreft niet een *inhoudelijke* overeenstemming over klimaatverandering of andere politieke kwesties. Het gaat eerder om overeenstemming over het belang en de waarde van democratie. Mouffe's belangrijke concept van 'conflictueuze consensus' verwijst zowel naar trouw aan de democratie als naar verschil van mening over wat democratie eigenlijk betekent:

“Er is consensus nodig [...] over de ethisch-politieke waarden van een politieke beweging. Er zullen echter altijd meningsverschillen zijn over de betekenis van deze waarden en de manier waarop ze moeten worden gehanteerd. In een pluralistische democratie zijn dergelijke meningsverschillen, waardoor mensen zich op verschillende manieren als burgers kunnen identificeren, niet alleen legitiem maar ook noodzakelijk; zij vormen de substantie van de democratische politiek” (Mouffe 2000).

Op die manier wordt de in potentie gewelddadige aard van tegenstellingen en conflicten *gesublimeerd* tot een soort conflict waarbij tegenstanders elkaars mening respecteren, ondanks dat ze het soms fundamenteel en onoplosbaar met elkaar oneens zijn. In de terminologie van Mouffe wordt 'antagonisme' omgevormd tot 'agonisme'. Er is nog steeds sprake van conflict, en dat kan nog altijd gewelddadig en antagonistisch worden. Het is de taak van democratische instellingen en waarden om daarvoor te waken: "Erkenning van de onuitroeibaarheid van de conflictueuze dimensie in het maatschappelijk leven betekent zeker geen ondermijning van de democratie, maar vormt een noodzakelijke voorwaarde voor het aangaan van de uitdaging waarmee de democratische politiek wordt geconfronteerd" (Mouffe 2005). Het is aan de politiek om te bepalen met welk soort instellingen de democratische besluitvorming het meest is gediend.

De aversie tegen conflict in de diverse opvattingen over klimaatverandering betekent dus dat politieke betrokkenheid de kop wordt ingedrukt, dat de ontkenning van klimaatverandering wordt versterkt en dat de besluit- en beleidsvorming wordt belemmerd. De radicaal-democratische benadering stelt daarentegen dat democratische tegenstellingen cruciaal zijn om de milieupolitiek nieuw leven in te blazen. In deze benadering worden tegenstellingen niet onder het tapijt geveegd, expliciet ontkend of actief onderdrukt.

De radicaal-democratische benadering beschouwt politieke tegenstellingen als onvermijdelijk, generatief, passioneel, legitiem en als basis voor besluitvorming over het klimaatbeleid. Met deze omarming van tegenstellingen erkennen we echter tegelijkertijd dat deze kunnen uitlopen op gewelddadige vijandigheid. Aan de ene kant moet daarvoor worden gewaakt. Aan de andere kant moet ook worden erkend dat als er geen ruimte is voor politiek conflict, en als alternatieven als irrationeel of immoreel of fout worden afgedaan, conflicten kunnen uitmonden in antagonistisch extremisme. Radicale democratie beweegt zich altijd op de scheidslijn tussen politieke tegenstellingen en antagonistische vijandigheid.

9 CONCLUSIE

Ik heb beargumenteerd dat een aanpak van de klimaatverandering niet gebaat is bij het wegwerken van politieke tegenstellingen maar juist bij het blootleggen daarvan. Een radicaal-democratische benadering erkent dat het sociaal-politieke klimaat rond klimaatverandering verhit en controversieel van aard is en tracht daar gebruik van te maken ten behoeve van de milieubeleidsvorming. Deze benadering pleit ervoor *andere standpunten te omarmen* in plaats van tegenstand te onderdrukken. Door alle tegengestelde gezichtspunten zonder meer als ‘irrationeel’ af te doen, wordt de democratische uiting van andere meningen domweg onmogelijk gemaakt en worden extremistische, anti-democratische opvattingen wellicht in de hand gewerkt. In plaats van de gebruikelijke technocratische focus op wetenschappelijke en economische ‘oplossingen’ voor klimaatverandering, kan beter worden nagegaan onder welke voorwaarden er ruimte is voor uiteenlopende meningen en de legitieme verschillen daartussen.

De radicaal-democratische benadering suggereert dat aanhangers van de hierboven besproken benaderingen vermoedelijk nooit tot onderlinge overeenstemming, gezamenlijk inzicht of een politiek compromis zullen komen. Dit betekent echter niet dat hun geen agonistisch respect moet worden toegekend, waarbij zij als tegenstanders en niet als antagonistische vijanden gelden. Daarom is het van belang een soort ‘conflicteuze klimaatconsensus’ te hanteren waarin verschillen niet worden onderdrukt maar omarmd. Vanuit dit perspectief is klimaatverandering een vraagstuk waarvoor noch één oorzaak noch één oplossing is aan te wijzen.

Het is dus wellicht zinvoller om zich op de veelheid aan *lokale tegenstellingen* dan op *wereldwijde consensus* te richten. Door klimaatverandering als één homogeen, mondiaal probleem te presenteren, doet men geen recht aan de specificiteit van de diverse, onderling samenhangende facetten van dit complexe vraagstuk. Politicologe Bronwyn Hayward zegt in haar onderzoek naar klimaatverandering in de Zuidelijke Pacific: “Klimaatverandering is geen uniform wereldwijd verschijnsel (...). Lokale gemeenschappen zullen de effecten ervan op verschillende manieren en op verschillende momenten ervaren” (Hayward 2008). *Lokaal* overleg is daarom noodzakelijk om vast te stellen wat er op het spel staat en hoe men daar het best mee om kan gaan. Dergelijke lokale gesprekken kunnen onderling en aan internationale discussies worden gekoppeld, maar mogen niet op één wereldwijde hoop worden geveegd. Daar hoort wel de erkenning bij dat gemeenschappen geen homogene eenheden zijn en dat ook daarbinnen waarschijnlijk verschillen in visies en waarden bestaan. Lokale tegenstellingen kunnen een nieuwe impuls geven aan de totstandkoming van klimaatbeleid.

De intensiteit van het sociaal-politieke klimaat rond klimaatverandering vormt niet noodzakelijkerwijs een belemmering voor daadkrachtige en doeltreffende beleidsvorming. In plaats van de verhitte discussies de kop in te drukken of op een zijspoor te zetten, stelt de radicaal-democratische benadering voor om deze belangrijke tegenstellingen te gebruiken, om zo de politiek ten aanzien van dit ingrijpende, unieke en controversiële vraagstuk weer nieuw leven in te blazen.

DANKWOORD

Ik wil Alexander Ruser en Nico Stehr bedanken voor hun deskundige commentaar op eerdere versies van dit hoofdstuk. Ook Albert Faber ben ik dankbaar voor zijn begeleiding en nuttige opmerkingen. Dit hoofdstuk geeft een samenvatting en uitwerking van enkele ideeën uit mijn boek *Negotiating climate change: Radical democracy and the illusion of consensus*.

NOTEN

- 1 De meest vooraanstaande rapporten over klimaatverandering worden uitgebracht door het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Het laatste IPCC-rapport over de natuurwetenschappelijke basis van klimaatverandering stamt uit 2013. Het syntheserapport is in 2014 verschenen. <http://www.ipcc.ch/report/ar5/>.
- 2 <http://www.tni.org/organisation/camp-climate-action>
- 3 <http://peoplesclimate.org/>
- 4 <http://theclimateribbon.org/>
- 5 <http://www.climaterefugees.com/Home.html>
- 6 <http://www.un.org/climatechange/summit/>
- 7 Voor meer informatie over CO₂-belastingen, zie: Green Fiscal Commission (2009) 'The case for green fiscal reform: Final report of the green fiscal commission'. Policy Studies Institute; Nordhaus, W.D. (2007b) 'To tax or not to tax: Alternative approaches to slowing global warming' in *Review of Environmental Economics and Policy*. 1 (1); Pearce, David (1991) 'The role of carbon taxes in adjusting to Global warming' in *The Economic Journal*. 101 (47). 938-948. Metcalf, Gibert (2009) 'Designing a carbon tax to reduce greenhouse gas emissions' in *Review of Environmental Ethics and Policy*. 3 (1). 63-83
- 8 Voor meer informatie over emissiehandel, zie: Schuppert (2011) 'Climate change mitigation and intergenerational justice' in *Environmental Politics*. 20 (3). 303-321; Wara, M. (2007) 'Is the global carbon market working?' in *Nature*. Vol. 445. 595-596; Convery, F.J. (2009) 'Origins and development of the EU ETS' in *Environmental & Resource Economics* 43(3): 407. Reyes, Oscar & Gilbertson, Tamra (2010) 'Carbon trading: how it works and why it fails' in *Soundings*. No. 45. 90.

LITERATUUR

- Aitken, M. (2012) 'Changing climate, changing democracy: a cautionary tale', *Environmental Politics* 21, 2: 211-229.
- Barrett, S. (2008) *Climate change negotiations reconsidered*, Londen: Policy Network.
- Barry, J. (2008) 'Towards a Green Republicanism: Constitutionalism, Political Economy, and the Green State', *The Good Society* 17, 2: 1-11.
- Bush, G.W. (2007) 'Major Economies Meeting on Energy Security and Climate Change', online op <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2007/09/20070928-2.html>.
- Caldeira, K. (2013) 'Top climate change scientists' letter to policy influencers', CNN, online op <http://edition.cnn.com/2013/11/03/world/nuclear-energy-climate-change-scientists-letter>.
- Cameron, D. (2014) 'UN Climate Summit 2014', online op <https://www.gov.uk/government/speeches/un-climate-summit-2014-david-camerons-remarks>.
- Cox, R. (2012) 'It is time for the judiciary to step in and avert climate catastrophe', *The Guardian*, November 14, 2012 online op <http://www.theguardian.com/environment/2012/nov/14/judiciary-climate-change>.
- Cuomo, C.J. (2011) 'Climate Change, Vulnerability, and Responsibility', *Hypatia* 26, 4: 690-714.
- Dobson, A. (2006) 'Thick Cosmopolitanism', *Political Studies* 54, 1: 165-184.
- Dower, N. (2007) *World Ethics, The New Agenda*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Dryzek, J.S. (2002) *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*, Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, J.S. (2005) *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*, Oxford: Oxford University Press.
- EU (2013) *Klimaatbescherming: Ons klimaat redden is onze wereld redden*, Luxemburg: Bureau voor publicaties van de Europese Unie.
- Gardiner, S.M. (2004) 'Ethics and Global Climate Change', *Ethics* 114, 3: 555-600.
- Gardiner, S.M. (2011) *A Perfect Moral Storm: The Ethical Tragedy of Climate Change*, New York: Oxford University Press.
- Gilley, B. (2012) 'Authoritarian environmentalism and China's response to climate change', *Environmental Politics* 21, 2: 287-307.
- Green Fiscal Commission (2009) *The Case for Green Fiscal Reform, Final Report of the UK Green Fiscal Commission*, Londen: Policy Studies Institute.
- Greenpeace, *End the nuclear age*, online op <http://www.greenpeace.org/international/en/campaigns/nuclear/#tab=2>.
- Grolle, J. (2013) 'Cheap But Imperfect: Can Geoengineering Slow Climate Change?', *Spiegel Online*, online op <http://www.spiegel.de/international/world/scientist-david-keith-on-slowing-global-warming-with-geoengineering-a-934359.html>.

- Habermas, J., en S. Benhabib (red.) (1996) 'Three Normative Models of Democracy', *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton: Princeton University Press.
- Hamilton, C. (2014) 'Geoengineering and the politics of science', *Bulletin of the Atomic Scientist*, 70, 3: 17-26.
- Hardin, G. (1968) 'The Tragedy of the Commons', *Science* 162, 3859: 1243-1248.
- Hartley, D. (2001) 'Green Citizenship', *Social Policy and Administration* 35, 5: 490-505.
- Hayward, B. (2008) 'Let's Talk about the Weather: Decentering Democratic Debate about Climate Change', *Hypatia* 23, 3: 79-98.
- Held, D. (1996) *Models of Democracy*, Redwood City: Stanford University Press.
- Held, D., en A.F. Hervey (2009) *Democracy, climate change and global governance*, Londen: Policy Network.
- Hulme, M. (2009) *Why we Disagree about Climate Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hulme, M. (2014) *Can Science Fix Climate Change?: A Case Against Climate Engineering*, Cambridge: Polity Press.
- Jamieson, D. (1992), 'Ethics, Public Policy, and Global Warming', *Science, Technology & Human Values* 17, 2: 139-153.
- Jamieson, D. (2008), 'The Philosophers' Symposium on Climate Change', *Critical Inquiry* 34, 3: 612-619.
- Keith, D. (2013) *A Case for Climate Engineering*, Cambridge: MIT Press.
- Kymlicka, W., en W. Norman (1994) 'Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory', *Ethics* 104, 2: 352-381.
- Lomborg, B. (2001) *The Skeptical Environmentalist Measuring the Real State of the World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lovelock, J. (2010) *The Vanishing Face of Gaia: a final warning*, Londen: Allen Lane.
- MacGregor, S., A. Dobson en D. Bell (red.) (2005) 'No Sustainability without Justice' *Environmental Citizenship*, Cambridge: MIT Press.
- Machin, A. (2012) 'Decisions, disagreement and responsibility: towards an agonistic green citizenship', *Environmental Politics* 21, 6: 847-863.
- Machin, A. (2013) *Negotiating Climate Change: Radical Democracy and the Illusion of Consensus*, Londen: Zed Books.
- Maniates, M.F. (2001) 'Individualization: Plant a Tree, Buy a Bike, Save the World?', *Global Environmental Politics* 1, 3: 31-52.
- Maniates, M.F. (2012) 'Everyday Possibilities', *Global Environmental Politics* 12, 1: 121-125.
- Marshall, T.H. (1976) *Class, Citizenship and Social Development: Essays*, Connecticut: Greenwood Press.
- Mouffe, C. (2000) 'Politics and Passions: the Stakes of Democracy', *Ethical Perspectives* 7, 2-3: 146-150.
- Mouffe, C. (2005) *On the Political*, Londen: Routledge.
- Mouffe, C. (2009) *The Democratic Paradox*, Londen, Verso.
- Nordhaus, W.D. (2007) 'A Review of the Stern Review on the Economics of Climate Change', *Journal of Economic Literature* 45, 3: 686-702.

- Obama, B. (2014) 'U.N. Climate Change Summit', online op <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/09/23/remarks-president-un-climate-change-summit>.
- Pateman, C. (1980) "'The Disorder of Women": Women, Love, and the Sense of Justice', *Ethics* 91, 1: 20-34.
- Shepherd, J. (2009) *Geoengineering the climate: science, governance and uncertainty*, Londen: RS Policy.
- Singer, P. (2002) *One World: the ethics of globalization*, New Haven: Yale University Press.
- Skinner, Q., en C. Mouffe (red.) (1992) 'On Justice, The Common Good and the Priority of Liberty' *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*, Londen: Verso.
- Smith, G. (2003) *Deliberative Democracy and the Environment*, Londen: Routledge.
- Smith, M.J. en P. Pangsapa (2008) *Environment and Citizenship: Integrating Justice, Responsibility and Civic Engagement*, Londen: Zed Books.
- Stavins, R. (2008) 'Cap-and-Trade or a Carbon Tax', *The Environmental Forum* 25, 1:16.
- Stehr, N. (2013) 'An Inconvenient Democracy: Knowledge and Climate Change', *Society* 50, 1: 55-60.
- Stephan, B., en M. Paterson (2012), 'The politics of carbon markets: an introduction', *Environmental Politics* 21, 4: 545-562.
- Stern, N. (2007) *The Economics of Climate Change*, *The Stern Review*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Stern, N. (2009) *A Blueprint for a Safer Planet, How to Manage Climate Change and Create a New Era of Progress and Prosperity*, Londen: The Bodley Head.
- Szerszynski, B., en M. Galarraga (2013) 'Geoengineering knowledge: interdisciplinarity and the shaping of climate engineering research', *Environment and Planning A* 45, 2817-2824.
- Szerszynski, B., en J. Urry (2010) 'Changing climates: Introduction', *Theory, Culture and Society* 27, 2-3: 1-8.
- White, S. (2010) 'The Future Left: red, green and republican', *Red Pepper* 16, 1.
- York, R. (2010) 'The Paradox at the Heart of Modernity', *International Journal of Sociology* 40, 2: 6-22.
- Young, I.M., en S. Benhabib (red.) (1996) 'Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy', *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton: Princeton University Press.
- Young, I.M. (1989) 'Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship', *Ethics* 99, 2: 250-274.

